

ARHITEKTURA GRADAČCA I RESTAURATORSKI ZAHVAT NA KULI HUSEIN-KAPETANA GRADAŠČEVIĆA

L'ARCHITECTURE DE GRADAČAC ET LA RESTAURATION DU CHATEAU (APARTENANT) A HUSEIN-KAPETAN GRADAŠČEVIĆ

Snažne, tamnosive mase Gradačačke tvrđave sa bijelo okrečenom kulom koja nad njima visoko dominira djeluju na posmatrača iz doline zaista impresivno. Bedemi, očuvaniji nego kod većine drugih gradova, kamen mnogo pomnije obrađen nego na drugim sličnim gradnjama, ostavljaju utisak nekakve naročite moći i, ako hoćete, samosvijesti. A zatim, ako pođete u grad, nailazite na impozantnu džamiju, sa vanredno vitkom munarom, prolazite kroz neobično interesantne gradske kapije, stižete do sahat-kule, koja nikako nije kao ostale, i konačno ste se popeli na najvišu točku unutar bedema do kule gradačačkih kapetana, sa koje pucaju vidici na čitav kraj sve do Save, tako da se čovjek zaista u njoj osjeća kao u orlovskom gnijezdu. Impresija samosvijesti vas ne napušta: nešto specifično, samodopadno i pomalo drsko izbija iz arhitektonskog izraza svakog od ovih objekata.

Grad u Gradačcu, onaj koji danas postoji, građen je u XVIII stoljeću, a dovršen oko 1820 godine. Gradila su ga za račun države tri gradačačka kapetana: Mehmed, Osman i Murat. Vjerovatno je na istom mjestu bio prije neki srednjovjekovni ili rimski gradić, jer se ovo mjesto i prije izgradnje današnjeg grada zvalo Gradačac. Pod tim imenom spominje se prvi put u poznatim izvorima 1644 godine. Grad postaje značajan tek poslije Karlovačkog mira 1699 g., kad je Sava postala granicom između Turske i Austrije i kad su Turci, uvjereni da će Austrija nastaviti s ratovanjem, počeli ubrzano utvrđivati granicu na Savi. Gradačac postaje strateško mjesto, a od 1701 godine sjedište jednog odreda konjanika, čiji se zapovjednik obavezao da će čuvati granicu i izvršavati obaveze mira u Karlovcu. Tu je zametak buduće gradačačke kapetanije, koja se definitivno organizirala oko 1720 godine. Ona ima u to vrijeme preko tri stotine plaćenih vojnika, drži gradove Sokol i Srebrenik, a kako sjedišta kapetanije nema bez grada i kule, to se nešto kasnije pristupilo zidanju današnjeg grada u Gradačcu. Oko 1783 piše jedan austrijski u-

hoda, da je grad čvrst i osiguran velikim topovima.*

Ko je gradio kulu u kojoj je sjedio kapetan i u kojoj je bio ured kapetanije ne zna se.

Čovjek lako pretpostavi da je dio grada oko kule najstariji, jer je najdominantniji. Kula kao donjon tvrđave i sjedište kapetana logično ide u stariji dio izgradnje, tj. u XVIII stoljeće. Samo pak ime — Husein-kapetanova kula — i narodna pjesma » . . . kulu gradi Husejn-kapetane, kulu gradi, prkosi veziru !...« stavlja je u početak XIX stoljeća. U prilog ovomu je i činjenica da je kula građena od cigle, a ciglu je, prema poznatim dokumentima, Husein-kapetan počeo dobavljati iz Slavonije, dok nema nikakvog spomena da su to činili i njegovi predčasnici.

Natpisi na dvije kapije — na sjeveroistočnoj i južnoj — kažu da ih je sagradio Osman-kapetan 1223 (1808) godine. Husein-kapetan Gradašević — Zmaj od Bosne sagradi 1241 (1824) sahat-kulu, zadnju građevinu ove vrste u Bosni, a pred glavnom kapijom, godinu dana kasnije, džamiju Husejniju. U građevinskoj aktivnosti ovih skorojevića, gradačačkih kapetana, nešto potsjeća na zakašnjeli i slabi eho zbivanja u Italiji u doba Medičeja i drugih moćnih porodica renesanse.

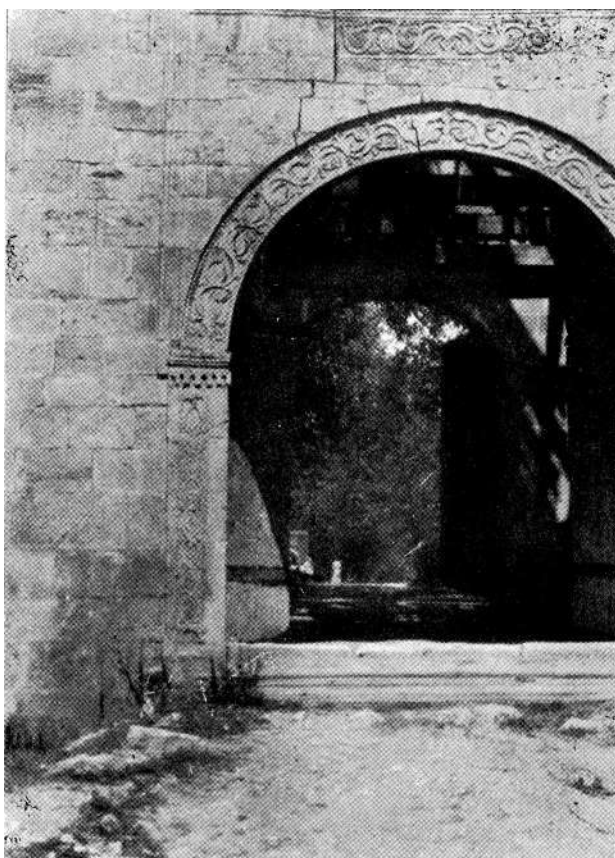
Kao što se vidi, razvoj i izgradnja Gradačca padaju u dane kad je turska imperija bila već u opadanju. Jačanje mjesnih feudalaca, kulturni utjecaji Austrije i udaljenost od centara osmanlijske kulture uvjetovali su priličnu specifičnost arhitektonske djelatnosti na ovom mjestu. Nije tu bitan kvantitet koji je prilično razumljiv zbog strateškog značaja Gradačca poslije 1699, nego upravo arhitektonski izraz i stilske karakteristike koje ovu arhitekturu odvajaju od, za ono doba, uobičajenih kanona.

Vidjeli smo da je kamen obrađen mnogo pomnije nego na drugim gradovima. Svakako je jako interesantno da se ovdje uveliko upotrebljava cigla, tako da je — kao što sam već naveo — čitava kula

* Historijski podaci prema prof. H. Kreševljakoviću.

gradačačkih kapetana sagrađena od opeke. Taj isti materijal korišten je i u bedemima, što se na nekim bedemskim platnima unutar grada vrlo lijepo vidi. Završni dio sahat-kule također je zidan ciglom. Cigla je upotrebljavana i kod gradnje džamije Husejnije, pa je i munara Husejnije zidana od toga materijala, što je — za ono doba — jedinstven slučaj u Bosni i Hercegovini. Cigla za gradnju džamije dobavljena je iz Slavonije, pa sigurno i ona za kulu i sahat-kulu. Turci su također od dolaska u naše krajeve poznavali ciglu, ali su je upotrebljavali skoro isključivo za svodove i kupole. Otkuda u Gradačcu ideja da se opekom zida čitava kula, dijelovi bedema i munare, to je svakako teško objasniti osim susjedstvom i kulturnim uticajima Austrije.

Gradačački kapetani koji su dizali ove spomenike nesumnjivo su željeli sjajnu fascinirajuću arhitekturu. To govore i dimenzije, i dekor, a naročito onaj posebni ulaz i posebna galerija za molitvu kapetana u Husejniji, valjda jedini primjer u islamskoj sakralnoj arhitekturi u Bosni, gdje više »ni pred Allahom« nisu svi jednaki. Ipak, graditelji nisu bili naročiti majstori svoga zanata ni u konstrukciji, ni u kompoziciji. Vrata se na kape-

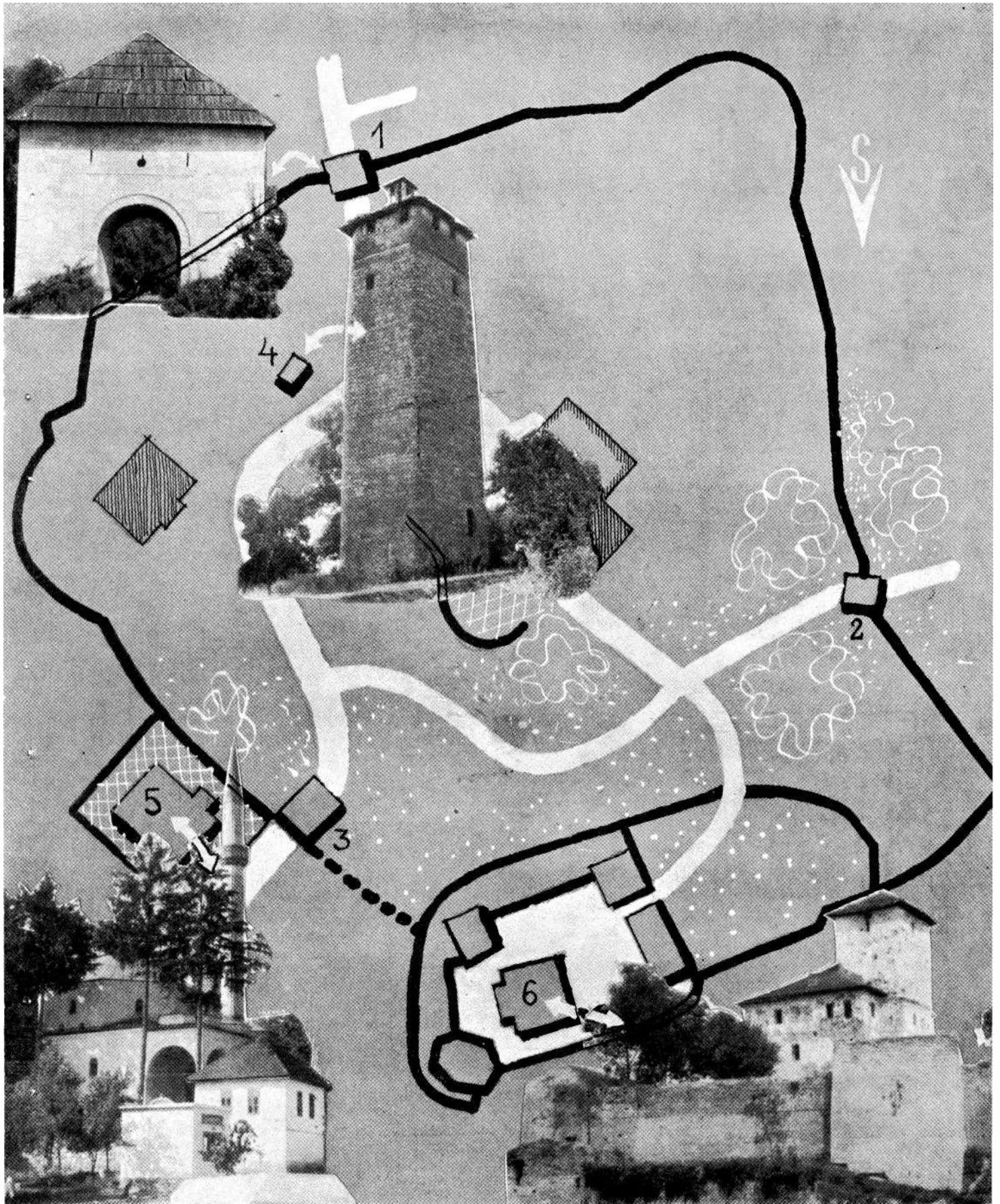

Detalj sjeveroistočne, Osman-kapetanove kapije. Oko vrata su u kamenu klesani ukrasi, ni orijentalni, ni barokni. Jedinstven slučaj u arhitekturi turskog perioda da se na vratima tvrđave pojavljuje ovako bogat dekor.

tanovoj kuli završavaju polukružnim lukom; obično iza polukružnog okvira stoji segmentni ili ravan nadvoj, kako bi se vrata mogla lijepo otvoriti, dok se ovdje iza kamenog polukružnog okvira nastavlja polukružni nadvoj sa neugodnom posljedicom da se vrata nikad nisu mogla potpuno otvoriti. Graditelj ne zna konstrukciju turskog šiljatog luka; njegov luk je karikatura uzorka koji je negdje vidio, to je polukružni luk, kojemu je u sredini dodan šiljati završetak luka »na magareći hrbat«. On koristi konstruktivni sistem stalaktika u uglovima, ali upotrebljava samo istaknute cigle bez stalaktitnih dekoracija. Vitka munara Husejnije u disproporciji je sa svojim podnožjem, a prelaz je upravo ružan. Kod sličnih džamija — kvadratična osnova sa velikom kupolom i trijem sa tri kupolice — kubus džamije u pravilu znatno nadvisuje trijem. Kad bi se ta dva elementa po visini izjednačila i stopila u jedno arhitektonsko tijelo, možda bi kompozicija bila interesantna. Ali, kad je trijem niži od glavnog kubusa po prilici za visinu vijenca, onda to govori ne o nastojanju da se stvori nešto novo, nego o nevještom majstoru.

Naročita karakteristika arhitekture Gradačca je dekor, koji je na ovim spomenicima bogat i interesantan. Otkuda to? Nekakav topuz, mač, jalebuka . . . nađu je i po drugim mjestima kao dekorativni elementi na kamenom zidu, napr. na Gušića kući u Banjaluci. No, ovdje su bogatom ornamentikom u kamenu prekrivene čitave površine; portal Husejnije, a naročito mihrab, ograda šerefepa i čitava munara, oba portala džamijskog dvorišta itd. kipte bogatstvom kamenorezbarskih ukrasa. Nišani su puni čelenki, čordi i malih pušaka. Šta više, a to je, koliko znam, jedinstven slučaj u našoj zemlji, obje kapije, koje je podigao Osman-kapetan, imaju oko vrata klesan ukras u formi lože, a na kapiji kraj Husejnije i u reljefu isklesan lik Osman-kapetanov na konju, što opet ne možemo naći nigdje kod nas. Svi su ovi radovi u tehnički plitkog reljefa. Jasno je da ima i drvorezbarskih ukrasa još više nego kamenorezbarskih.

Kako razumjeti ovakve težnje? Treba li to shvatiti kao utjecaj arhitekture s druge strane Save, arhitekture baroka, kitnjaste i pune mekih linija? Kanelirane munare Husejnije i Svirac-džamije i tornirano uže ispod šerefepa govore u prilog ovoj pretpostavci, a također i zaobljeni uglovi u tlocrtu sahat-kule. Ali drugi ukrasi imaju s barokom zajedničko samo to da ih ima mnogo. Inače su to ukrasi sa preslica, sa starinskih sanduka i čekmedža preneseni u kamen; čovjek bi skoro rekao sa stećaka, kad to ne bi bilo previše hipotetično. Tek djelomično prepliće se nešto od orijentalnih motiva. Da li je to dekoriranje nastalo iz želje za većom reprezentacijom ili isključivo pod uticajem susjednog kitnjastog baroka? Da li je uzimanje orijentalnih motiva pred domaćim posljedicama nepoznavanja onog prvog, ili se radi o svjesnom isticanju autohtonih elemenata? Mi, svakako, znamo da je Husein-beg Gradašćević prijateljevao s franjevcima, da je u njegovoj kapetaniji

Skica današnjeg gradačačkog grada. U situaciji su označeni sljedeći spomenici: 1, 2 i 3 gradske kapije, 4 sahat-kula, 5 Husejnija džamija i 6 kula Husein-kapetana Gradaševića

njegovim dopuštanjem sagrađena prva katolička osnovna škola u Bosni. U to vrijeme Europa je još drhtala od straha pred pojavom Napoleonovom, a na samoj granici Bosne ideje Francuske revolucije bile su postale stvarnost. Koliko su te ideje našle odjeka u Bosni, da li su doprle i u Gradačac, da li je pokret, kojemu se Husein-kapetan stavio na čelo samo reakcija feudalaca čija je prava sultan pokušao da ograniči, ili tu treba tražiti i neku dozu entuzijazma i romantičarski shvaćenog nacionalizma — to su pitanja na koja povijest još nije dala odgovor.

Ovo je bio malo dugačak, ali nužan uvod da se objasni izvjestan restauratorski zahvat, ili bolje reći projekt zahvata, koji je još u toku.

Kula u gradu, danas općenito poznata pod imenom Husein-kapetanove kule, je zapravo dvorac feudalca, utvrđen radi veće sigurnosti. Premda nosi elemente izvjesnih modifikacija koje govore o utjecaju graditeljstva s druge strane Save, ona ipak u svojoj biti ostaje kula bosanskog feudalca — age i bega — kakvih vidamo širom Bosne i Hercegovine i koje imaju vrlo mnogo zajedničkih karakteristika. Vjerovatno, srednjovjekovno porijeklo ovih utvrđenih stambenih objekata nije moglo da zadovolji razmjerno visoka dostignuća naše stambene kulture u turskom periodu, pa su redovno uz kulu podizani drugi objekti za stanovanje — t. zv. odžaci, a sama kula služila je pretežno za povlačenje u slučaju opasnosti. Da li su i igradačački kapetani imali pored kule odžak, gdje se nalazio (neposredno kraj kule nije bilo mjesta) i kako je izgledao teško bi bilo reći, ali je teško vjerovati da je sama kula bila dovoljna, pored toga što je bila ured kapetanije, još i za stanovanje kapetana i njegove porodice. Nije isključeno da se odžak nalazio na mjestu današnje kuće Asije Gradašević, no postojeća kuća je iz polovine XIX stoljeća.

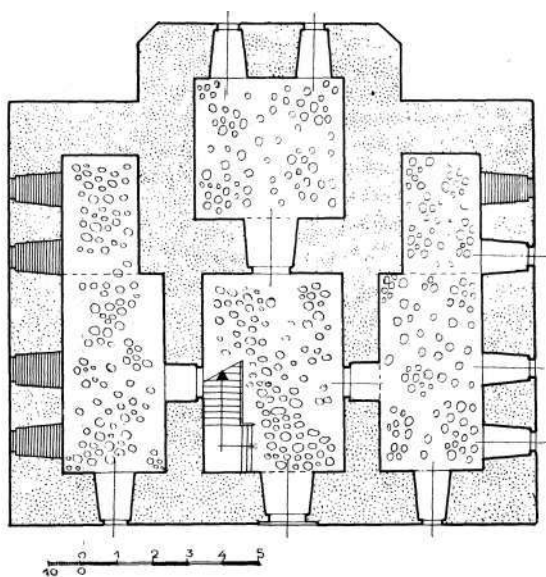
Godine 1832 ukinuta je gradačačka kapetanija, ali je nešto turske posade grad imao sve do 1878. Poslije okupacije Bosne u kuli je smješten kotarski ured i predstojnikov stan, a iza 1918 godine žandarska kasarna.

Sve ove promjene odrazile su se i na arhitekturi objekta, jer su oni koji su ga koristili, podešavali njegovu unutrašnjost prema svojim potrebama, a to se odražavalo i na vanjštini.

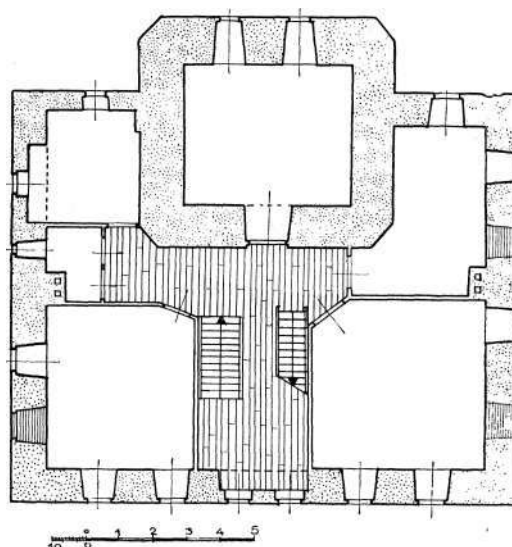
Nažalost, mi danas nemamo dovoljno podataka da bismo mogli bar donekle i bar na papiru rekonstruirati Husein-kapetanovu kulu u njenom prvobitnom obliku. Tu se ne možemo poslužiti ni analogijom, osim vrlo oprezno, jer smo vidjeli koliko specifičnosti imaju spomenici Gradačca. Ipak, ne možemo pristati da jedan ovako važan historijski spomenik, kao što je kula gradačačkih kapetana, zadrži izgled koji je poprimio kao žandarska kasarna.

Kula se sastoji iz dva dijela: glavne građevne mase na tri boja i tornja koji je u glavni kubus zadržao s istočne strane, te ga nadvisio za još dva kata. U prizemlju su svega tri prostorije, zasvođene bačvastim svodovima, a na prvom i drugom katu nalazi se po pet soba simetrično raspoređenih oko centralno postavljenog pretsoblja. Dimenzije drvenih konstruktivnih dijelova su znatno jače nego što ih obično sretamo na drugim spomenicima tog doba. U svom spoljašnjem izgledu, uprkos izvjesnom simetričnom nastojanju i pored dva dekorativna vijenca, kula djeluje odbojno i bez ikakve kompozicione sredenosti.

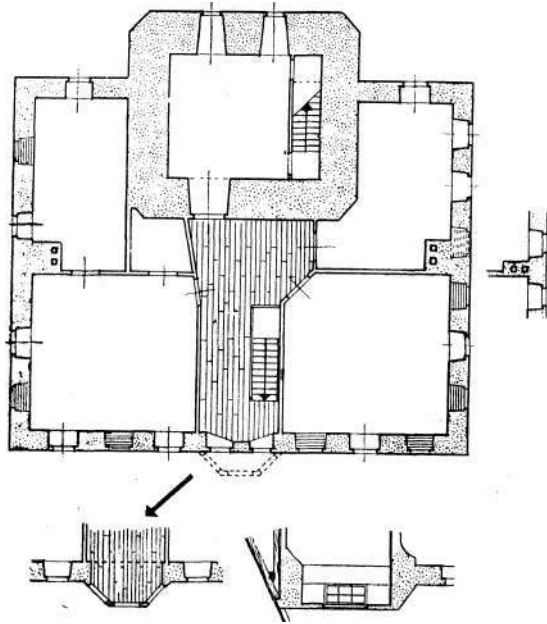
Ispitivanjem na objektu pri njegovom snimanju 1952 godine utvrđeno je da postoji čitav niz prozora u svim katovima koji su tokom vremena zazidani, vjerovatno zato da bi se stvorila bolja mogućnost za smještaj žandarskih kreveta (ovi

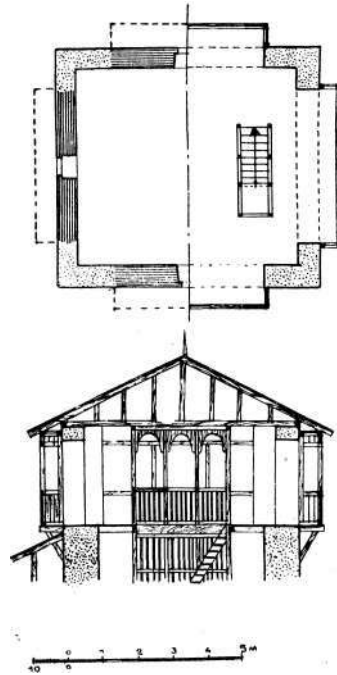
Kula — tlocrt prizemlja

Tlocrt prvog kata

Tlocrt drugog kata

Rekonstrukcija vidikovca u posljednjem katu kule

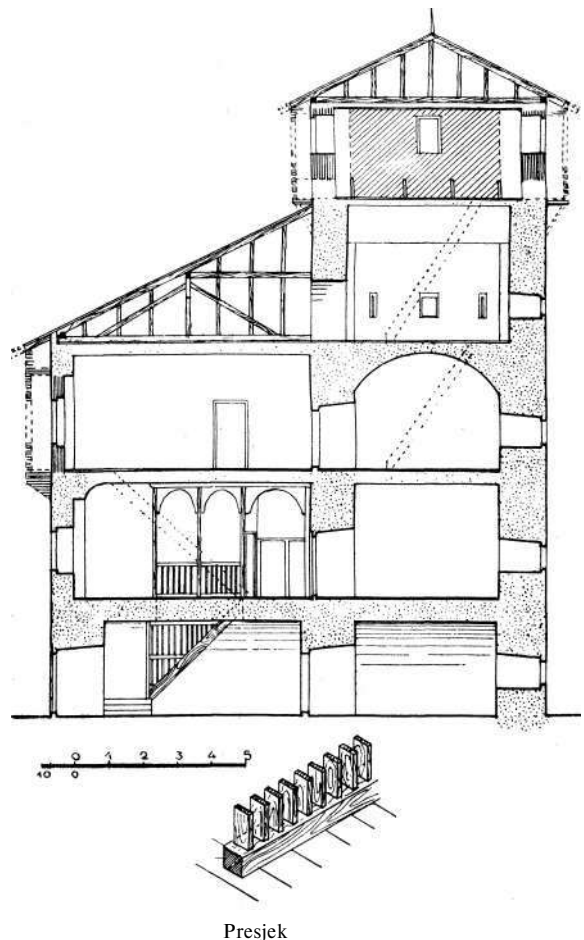
prozori ucrtani su u priložene nacрте crtkano i šrafirani su punom linijom).

Također je na licu mjesta utvrđeno da je na najvišem katu kule na sve četiri strane jedan dio zida naknadno ubačen, kao da su neki veliki otvori zazidani. Dokumentarni materijal, naročito fotografija u kalendaru »Bošnjak« iz 1901 godine i crtež u časopisu »Nada«, šesto godišće, potvrdio je pretpostavku da je ova kula, slično kao i kula u Ratajima, u svom zadnjem katu imala na sve četiri strane drveni doksat; dakle, to nije bilo carstvo ptica kao danas, već prostran seir-čardak, vidikovac sa koga se mogao osmatrati čitav kraj do preko Save.

Na pomenutoj fotografiji također se vidi da se nad ulazom u kulu u drugom katu nalazio malen doksat, po svoj prilici trostran.

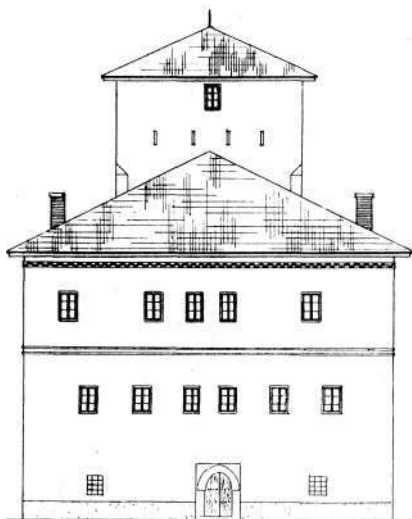
Sjeveroistočni dio kule u prvom i drugom katu također je pretrpio neke preinake. Ovaj dio nije bio zatvoren masivnim zidom već konstruktivno savladan lukovima po čemu se da naslutiti da su tu postojali nekakvi doksati ili nekakva loggia, ali pobližih podataka nemamo.

Podaci do kojih se došlo ukazuju na elemente estetske vrijednosti kule, koja je danas umnogome umanjena. Ako, naprimjer, promatramo zapadnu, ulaznu fasadu, vidimo danas priličan nered s obzirom na otvore. Ako pak ucrtamo u tu fasadu otvore koji su danas zazidani, onda vidimo čitavo bogatstvo u ritmu njihova rasporeda: u prizemlju tri otvora, u prvom katu, šest, u drugom devet, te jako naglašenu os simetrije, u kojoj se nalaze vrata, doksat u drugom katu i vidokavac na vrhu kule. Po-

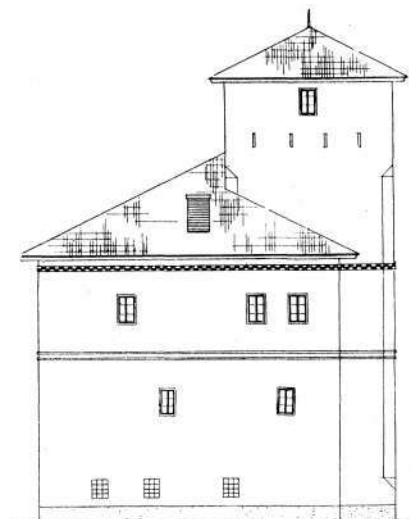

Presjek

Zapadna fasada po postojećem stanju

Južna fasada po postojećem stanju

boljšanje kompozicione kvalitete nose i ostale fasade ako zamislimo na njima ono što je oduzeto, ali nismo u stanju ni zamisliti sve što je oduzeto, jer nam je prvotno stanje objekta slabo poznato.

Uočene su neke od promjena na kuli. Idemo za tim da to vratimo u prvotno stanje. Ali, iako vidimo koji su prozori zazidani, nismo u stanju reći kako su ti prozori prvobitno izgledali, kakva im je bila stolarija, da li su neki imali demire ili mušepke itd. To je izmijenjeno i na onim prozorima koji su do danas ostali. Ne znamo ni kako su prvobitno izgledala vrata, ni ograda stubišta, ni konstrukcija doksata i vidikovca. I svi su stropovi, osim u jednoj sobi na prvom katu, upropašteni. Ne možemo se poslužiti ni analogijom, jer u Gradačcu i okolini iz tog vremena uopće nema sličnih objekata, a ići malo dalje u Bosnu znači ići u područje čiji su detalji, kao što smo vidjeli, drugačiji nego u ovom gradu. Komponirati nešto »u stilu« kako se to obično kaže, bio bi posao potpuno protivan nastojanjima savremene konzervatorske nauke..

Šta, dakle, da se učini?

Bilo je nužno i jedino moguće: uklanjati elemente kasarne, otvarati zazidane otvore, rušiti naknadno postavljene zidove (bar tamo gdje postoje kakvi takvi podaci), i onda na njihovo mjesto postaviti elemente koji će u glavnim obrisima pripadati feudalnom dvorcu, ali će zbog oskudne dokumentacije u svom tretmanu pripadati našoj epohi.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH koji je finansirao ovaj zahvat, osvojio je prijedlog da objekt damo samo »u ideji«, tj. da mu damo otsječene doksate, otvorimo zazidane prozore itd., ali da ih obradimo tako, da objekt u svom općem djelovanju približimo njegovom prvobitnom izgledu,

a da detalji nikog ne zavedu u bludnju s obzirom na njihovo novije porijeklo. Koliko ćemo to uspjeti, vidjeće se kad restauracija bude završena.

*

Pored čisto tehničkih zahvata kao što su: izmjena trošnih greda stropnih konstrukcija, popravci podova, obnova stepeništa, obnova plafona, popravci oštećenih zidova, temeljita obnova krovne konstrukcije i prepokriavanje, popravci žbuke u unutrašnjosti i izvana, ponovno kaldrisanje, prostorija u prizemlju, uvođenje električnih instalacija itd., važniji zahvati od značaja za budući izgled spomenika bili bi:

Otvaranje svih zazidanih prozorskih otvora. Novi prozori na svim prozorskim otvorima treba da budu iz dva dijela, kod čega je donji dio pomičan u vertikalnom smjeru. To je princip naših starih prozora, a velike plohe stakla, mjesto sekundarne razdiobe površina, treba da naglase naše doba.

Sobna vrata predviđaju se potpuno glatka sa 4 mm debelom šperpločom na obje strane na podlozi od jelovih letvica, sa modernim bravama i kvakama. Negiranjem svakog ukrasa željela se postići čista utilitarnost bez ikakvih pretenzija. Ulazna vrata će biti tesarska od zbijenih i utorenih dasaka sa okovom od kovanog željeza.

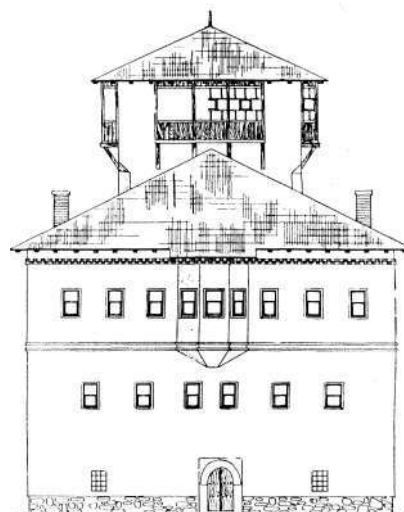
Ograde stepeništa treba da se izvedu od gusto poredanih letvica (karakteristično i za druge slične objekte) bez uobičajene sekundarne profilacije letvica.

Rekonstruira se doksat u drugom katu nad ulazom, u drvenoj kanatnoj konstrukciji s ispunom od šuplje cigle i modernim prozorima.

U zadnjem katu obnavlja se nekadašnji vidikovac. Drvena konstrukcija vidljiva, strop drven grednik, sve u naravnoj boji drveta. Okviri sa ustakljenjem treba da se izvedu tako da se mogu potpuno demontirati; inače, stakla su u okvirima fiksna, izuzev srednjeg okna koje se otvara.

Konačno se predviđa skidanje masne boje sa zaostalih drvenih dijelova, natapanje firnajsom drvenih elemenata unutrašnjosti, a razređenim karbolineumom onih koji su izloženi suncu, kiši i vjetru, te krečenje spolja i iznutra.

Sredstva koja ja Zavod mogao u 1953 staviti na raspolaganje za obnovu kule bila su dovoljna samo za osnove, spasavalacke radove. Radovi treba da se nastave i sljedećih godina, te da se prošire i na druge spomenike Gradačca kao i na uređenje cijelog kompleksa staroga grada.

Zapadna fasada — pokušaj rekonstrukcije

Pogled iz naselja na tvrđavu sa kulom. Sasvim lijepo vidi se Husejnija džamija i sahat-kula

RÉSUMÉ

Le développement et le bâtiment de Gradacac datent de l'époque quand la Turquie se trouvait déjà en décadence; ainsi l'affermissement des féodaux locaux, l'influence culturelle de l'Autriche et l'éloignement des centres de la civilisation Osmanli — tout cela conditionna une activité architecturale assez spécifique de cette localité.

Parmi les nombreux monuments intéressants de cette bourgade datant de la fin du XVIIIe et du commencement du XIXe siècle, c'est la »tour« des »Kapetans« de Gradacac qui y occupe une place caractéristique. Dans le sens urbanistique c'est la dominante de la ville; à son époque c'était le centre du pouvoir féodal de cette contrée.

Le peuple appelle ce monuments le château de Husein-Kapetan Gradascetic, le »Dragon de Bosnie«. Pourtant ce n'est pas lui qui l'a élevé: le château fut construit bien auparavant. A partir de 1832 c'est une garnison turque qui s'y installe, jusqu'à l'occupation par l'Autriche. Celle-ci y installe la sous-préfecture de l'arrondissement ainsi que les appartements du sous-préfet. La première Yougoslavie et le NDH en firent une caserne de gendarmerie.

Grâce à de telles destinations, ce château féodal prit au cours des temps tout à fait le caractère d'une caserne. Devant les conservateurs se posa ainsi ce problème architectural: comment libérer le château de cet aspect de caserne?

Malheureusement, les transformations commencèrent il y a longtemps et la documentation sur l'état primitif est minimale. La conservation de l'état actuel était inexécutable; quant à l'esthétique, cette restauration ne satisfèrait du tout. La restauration de la caserne était inacceptable, celle du château féodal peu documentée.

Il ne restait qu'une seule chose possible: enlever peu à peu les éléments de la caserne; ouvrir les ouvertures qu'on avait murées; démolir les murs qu'on éleva plus tard en plaçant à leur place des éléments qui appartiendront par leur esprit au château féodal, mais qui — grâce au manque de documentation — par leur traitement seront de notre époque. Ces efforts se manifestent dans la façon de reconstruction de la bellevue au sommet de la tour, dans le balcon au-dessus de l'entrée, dans le détail des nouvelles fenêtres et des autres parties qu'on restaure.